

25. בבית דין . . . וקבי[ל]
 עמרם בן היל נז' צדקה בן שלמה נז'
 צדקה בן שלמה הכהן ט' ישעה בן היל נז'
 אתקים [שט]רא דנן קדמאנא ב[ידינא] בתלתא דנוסחיה ושהורי כתיבין
 עלא וקיומיה בגואה בכתב ידי שהדי וחתומין ביה אילין שמהתהון
 30. עמרם בן היל נז' כלף בן שלה נז' צדקה בן שלמה הכהן ט' ישעה בן
 היל נז' ואמרו חותמות ידין אָדָא וְאַתְּחֹזָקָא לְנָא יְדִיָּהוֹן⁹ אשרגניה
 וקימנווהי כד דחואי עק[יב]בה בר מנחם נז¹⁰).
 סמח בן הבה נז' בעז החzon בן דוד נז¹¹).
-

(9) ציל: חתימת ידיהון.

(10) חתימה זו חסירה לגמרי בהעתקת ב.

(11) מר ב. כותב: "שתי החתימות המקבילות (?), שבשורה האחורה, באותicas כשר להחותמויותם של הרבעת העדים הראשונים", ומתוך ששחשmitt את גוף האשור נתן מקום להעתה העורך: "אמנם יש והחותמו כמה עדים על השטר וכיולים להיות כלם עדיט", ואולם במאית יש כאן לפניו אשורתא וקיים מבית-דין של שלשה.

מכתבו של ר' מנחם החברוני¹²)

מתא ש. קלין

בגשتنا לברkr את המכתב הזה עליינו לשים לב לא לבד לאותם העניים, שאת הקבלתם אפשר למצוא גם בספרים או במכתבים אחרים — כמו שעשה מר בן-צבי את הדבר הזה בעיון רב, אלא — ובעיקר — עליינו לבדוק אותם הדברים, שאינם נמצאים אצל אחרים והם מופיעים בתורת "חידושים" במכתבונו זה. כמו-כן יש לגלות את מקור הדברים, שהם לא מפורשים למדוי אצלו, אלא كانوا מובלעים בתוך שאר העניים, וכן יש להעיר על הפרטים החמורים שבתוכן דבריו.

1. נתחיל ב"חידושים", ודוקא ב"מקום הקשה ביזהר"—כפי דברי בן-צבי (עמ' 121—122) — הוא תיאור נסייתו מעכו לבית שאן ולצורך. והנה אלה

* עי "ידיוט" ח, עי' 111 ואילך.

הם דברי ר' מנחם (שורה 112—115 כפי הדפסתו ב"*המעמר*" של לונץ חלק ג', עמ' 42):

... והלכתי לעכו גובל נחלת אשר, ומשם הלכתי וראיתי מערה אחת ובתוכה קבר ר' שמעון בן לקיש ומעיין יוצא מן המערה, ומשם הלכתי לבית שאן ולצורך ולצדון ולבארות ...".

אינני רוצה לעמוד עת על זה, שאט קברו של ר' שמעון בן לקיש מצינות "אגרת יהוס האבות" (لونץ, *המעמר* ג, ע' 221) — כפי שאוכל לקבוע עפ"י חבورو של מר מיכאל איש-שלום¹⁾ — בקאסיוון שבגליל ה

עלו, ולא על יד עכו, אבל עלי להעיר על דברי הכותב עצמו למטה, שורה 55 (ע' 39):

"והדרך כבושה בין הים ובין חמי טבריה, כאשר רוצים עמי הארץ והעולם

ללכת מטריה לבית שאן ומשם לדמשק".

אל נעסק בבפטוים המשוניים "עמי הארץ והעולם", אלא נקבע שהכותב ידע היטב, שמטבריה הולכים (בדרכן כבושה?) לבית שאן ומשם לדמשק; ככלומר, אין ספק, שהיה לו מושג ברור על מקומה של בית שאן, שהוא קרובה לטרייה וועל ידה עוברת הדרך ממערב הארץ למזרח — לדמשק. ואם כן הדבר, איך נקבל את דברי מר בן-צבי, שלפי דעתו "יש כאן" (בשורה 114) "פשוט אי דיק בכתיב והוכנה לכפר בצהה... על יד ראס-אן-נקורה..."; טעה... וסביר ש"בסא" זו שעבר בה ו"ביסאן" (אשר לא בקר בה) הן היינו הר, ככלומר שזויה בית-שאן... מעתה יתישב לנו סדר נסיעתו של מנחם: ... עכו ... בית-שאן (=בזה) ולצורך ולצדון ולבארות (=בירות)... קפרוס... עכ"ד.

לא ולא! על ידי הנחה זו אינו מתרפרש הסדר הזה כלל וכלל, שהרי ידע הוא הכותב הטיב, שבית שאן נמצאת בקרבת טבריה ולא בקרבת עכו, צור וצדון!

אבל הדבר מתרפרש בדרך אחרת ועפ"י מקורות התלמודי של ר' מנחם שלנו, וזה הדבר: בב. פסחים נ' ע"ב קוראים אנו: "בני ביישן נהוג שלא היו אולין מצור לצדין במעלי שבתא. אותו בנינו קמיה דר' יוחנן, אמרו

1) שם החיבור מסורת קברים בארץ ישראל בימי הביניים ונכתב בעבורת-הגמר לשם קבלת התואר "מוסמך למדעי-הרוחה" (M. A.) באוניברסיטה העברית בשנת תרצ"ד. החיבור מכיל כ-143 עמודים גדולים כתובים במכונית- כתיבה. המחבר, שהוכר בינותים בתואר D. Ph. בлонדון, לא זכה עדין לראות את חבورو החשוב הזה בדפוס, אף שתועלת מרובה תוכל' לצאת ממנו למחקר ספרות הנוסעים של ימי הביניים. כדי הוא החיבור הזה, שאחד ממוסדותינו יקח אותו תחת הסותו ויוציאו לאור בהקדם.— אני משתמש בחיבור זה מכמה מקומות של המאמר הזה וואציגו אותו בקיצור בהזאת השם "איש-שלום" בהוספה העמוד שכו.

ליה, אבותיכם עליהן,enan לא אפשר לנ' אמר להו⁽²⁾: כבר קיבלו אבותיכם עליהן, שנאמר שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורה אמרך". במבט הראשון חוויבים, שביחסן היא בית שאן; אבל כבר מזמן⁽³⁾ העירותי על המקום המקביל בירושלמי פסחים ד' א' (דף ל' ע"ד שורה 22 בהוצ' ויניצ'יא): "בני מישא קיבלו עליהן שלא לפреш בים הגדול. אתון שאלון לרבי⁽⁴⁾, אמרין ליה: אבותינו נהגו שלא לפреш בים הגדול, אנו מה אנו? אמר להן: מכיוון שנהגו בהן אבותיכם באיסור אל תשנו מנהג אבותיכם נוחי נפש". ולא רק בירושלמי גורסים אנו מישא במקום ביחסן, אלא גם בכתב-יד מינכן של הבבלי כתוב "בני מישן" וכן בדפוס עתיק ואצל הראשונים⁽⁵⁾, ובכן ברור שלא בבית שאן שבערבת הירדן מכוונים הדברים, אלא למקום קרוב לצור ולצדון שמו מישן או מישא; ובאמת נמצאת עד היום קלעת מיס בצפון-מזרחה לצור. אבותיהם של בני המקום קבלו עליהם, שלא לפROSSם בערב שבת מצור לצידון, אף "שיטום השוק של צידון בערב שבת" היה והם מחמירים על עצם שלא להבטל מצריכי שבת" (רש"י), או כפי דעת הירושלמי, מפני שלא רצוא לצאת את הארץ בכלל⁽⁶⁾. — על כל פנים לא על

(2) כלומר: בני ביחסן נהגו, שלא היו הולכים מצור לצידון בערב שבתו, באו בניהם לפני ר' יוחנן, אמרו לו: לאבותינו היה אפשר, לנו — אי אפשר לנו. אמר לדם ..."

(3) "דרך חוף הים", ע' 11 בעיקר העירה 5.

(4) ר' ב' רاطנער, אהבת ציון וירושלים לפסחים, 61 (למעלה) העיר: "ואולי לרבי ר'ת",قولמר ש"רב' יי" פירושו ר' יוחנן; אבל אפשר לומר גם להיפך, ש"רב' יי" עיקר והמעთיקים חשבו לר'ת, וכתו במקומו ר' יוחנן. כי מתחוק סוגיות הירושלמי ("רבי תלמידה דר' יהודה והה") יש לראותו, שחכמי הירושלמי לא לר' יוחנן התכוונו.

(5) דקדוקי סופרים לפסחים, דף ע"ד שורה 1; ועי' שם העירה א'; ועי' ר' ש ליברמן, הירושלמי בפסותו, ע' 433 (מהמאירי).

(6) ליברמן שם, ע' 434 כתוב: "ולא נראה [כי מישא בסביבות צור], כי מתחובה זו של ר' חנינה [...] אסור לפреш בים הגדול] רואים, שמיישא היא בא"י וע"כ אסור להם ר'י כדי שלא יצאו מא"י לחויל". אבל גם הוא לא שם לב לעובדה, שקדמוניינו חשבו את הסביבות האלה לארץ ישראל, וכמו שהוכחתו במארמי "דרך חוף הים", ע' 10–11, שאף את פלטנוס שעלה יד צידון חשבו לארץ ישראל (עיי' ש). — עוד רציתי להעיר על דברי הירושלמי בהתחלה העניין, שם (shoreה 21): "גלו מקום למקומם ובקשו לחזור בהן" (כלומר ממנהגם). "ייבא כהדא דאמר רב' בא: בני מישא קיבלו עליהן" וכו'. אין להסיק מכאן, מה שרצה ללמד ר'א אפטובי צר, שבני בית שאן שבערבת הירדן גלו מעירם לסביבות צור, אלא בני המקום מישא גלו ממקוםם למקום אחר בקרבת הים וקשה היה עליהם לעמוד

בני בית שאן מדבר פה, אלא על כליה שהיה קרובים לים, אבל כותב המכתב שלנו מצא בغمרא שלו ביחסן, ופירשה, שהיא היא בית שאן, ובודאי, חשב, שיש בית שאן אחרית בסביבה הותת, מבלתי לקבע איזה מקום מיוחד לכך, ומכאן יצא "סדר נסיעתו", ואולי מכאן גם קביעת קברו של ר' שמעון בן-לקיים, שהוא חברו של ר' יוחנן, דוקא בקרבת עכו; שהרי, אם בני ביחסן זו יכולים לשאל את ר' יוחנן, בודאי חי הוא בקרבתם, ושם חי גם ר' שמעון בן לקיים. את קבר ר' יוחנן, כבר ציין בטבריה⁷, אם כן קשה להעבירו לסביבה זו, אבל את של ר' שמעון בן לקיים אפשר לציין דוקא במקום זהה.

2. החידוש השני, שעליו אני רוצה לעמוד, הוא "קבר יהושע"

שעליו אנו קוראים בדברי ר' מנחם (شورה 75, ע' 40):

"והלכתי שם [מארבאל] להר געש. תחת ההר קבר יהושע בן נון
וקבר כלב בן יפונה ומדליקים היישמעאלים נרות יומם ולילה עליהם".
והנה פירושו של מר בן-צבי (ע' 121): "בשם זה [הר געש] הוא קורא
לגביל הושע... כאן נתחלף לו יהושע ב"נביא הושע" לפי המסורת העירפית".
מצטרע אני מאד, שלמרות חפושי במקורות שונים לא יכולתי למצא
גובל הושע" בסביבות ארబאל בקרבת ים כנרת, ונראה לי, שבכלל איננו
שם. אבל ישנו שם שעיב, הואשמו העברי של יתרו, וככז כותב זלמן
על המקום הזה⁸: "בני כפר חטין... מכבדים למטה בעמק את קבר יתרו
חוות משא; פה למעלה מוצאים הם חרבת מְדִין... וונחיהם קשורים זה בזה,
כפני ששעיב היה האיש, אשר לחנים קרא לעיר מדין... לחזור בתשובה, עד
שהתגעה הארץ והענישה אותם מפני סירובם".
אם כן איפוא, המקום הזה מופיע בהתגשות הארץ— ממש כמו
הר געש, שם נקבע יהושע, ושעליו נאמר באגדה: "מי הר געש? — מלמד
שגעש עליהם ההר להרגם"⁹.

במנגנון אבותיהם. שנויים במצב היישובים היהודיים דוקא בסביבות אלה בתקופת התלמוד ידועים לנו גם מקומות אחר, ובאייא את הדברים בתוספת לומר אמר זה.

(7) למלعلا שורה 63 (ע' 39): "ולשם קברו של ר' יוחנן ובחייב שלו בחוץ העיר של
טבריא ולשם מתפלין כל בני העיר, לשם התפלתי בחוץ כל הקהלה, כי כך בקשנו מני".

(8) PJB 1914, S. 42. מפטוקי הקוראן זיכרו בפרש ז' פ"ג; פסוק פ"ח (על התגשות

הארה); לאותו העניין עי גם J. Horovitz, HUCA II, p. 153.

(9) שבת ק"ה, ע"ב: אמר רב יהודה אמר רב... מלמד שריג שعليון הר להרגן; אבל
ביליקוט שמעוני בסוף ס' יהושע: ... שגעש. [ואדי שעיב וקבר שעיב (יתרו) גם בדרך מנימרין
לسلط עבר הירדן. ש. י.].

אבל אין זו עדין סבה מספיקה להעביר את קבר יהושע אל המקום הזה, שהרי בפירוש נאמר בפסוק (יהושע כ"ד, ל') שתמנת סרה, אשר שם נקבר יהושע, נמצאת בהר אפרים מצפון להר געש, וממי שיש לו ידיעה כל שהיא בטופוגרפיה של א"י, ואף אם הוא בן ימי הבינים, לא יאמיר בלי סיבה מיוחדת, שהר אפרים נמצא בגליל התחתון! ובכן, בודאי יש "יסוד" מיוחד לנווע שלנו. ובאמת יש, והוא נמצא במכתבו של ר' שמואל בר' שמשון, שנגע

בסביבות האלה בשנת תתק"ע, וכך כתוב על המקומות האלה:

"ומשם באנו לארכאל וריאנו קברו של נתאי ציון נאה מאד. ועלינו לארכאל ושם בית הכנסת גדול שעשה נתאי... שם הלכתי לכפר חיטים וראיתי בצד ההר ב' קברים, יש אומרים קבר יהושע ויש אומרים קבר יתרו, وكבר צפניה"⁽¹⁰⁾.

אם כן הראו הצד ההר — כלומר למטה מן העיר — קבר אחד שיחסותו או ליתרו או ליהושע — לפי האמת לא ליהושע בן נון, אלא בודאי ליהושע בן פרחיה, חברו של נתאי הארబאלי⁽¹¹⁾. אבל ל"נווע" שלנו מספיק השם "יהושע" בבדי ליחס את הקבר ליהושע בן נון ובכדי להעביר הנה, למקום התגשות האדמה (וכפי הספר המושלימי שב庫וראן). את הר געש של יהושע, ומכיון שהוא שיחושע נקבר פה, מובן מאד, שגם קבר כלב בן יפונה נמצא על ידו, וכן שגם ב"מסורת" האחרות נמצא המשם זה על ידו, אבל לא בכפר חיטים או בארכאל, אלא בהר אפרים.

הרי פה עיקר ה"חידוש" של ר' מנחם, וצירוף כל כך יפה של המסורת המושלמית אל הידיעה שבסכתבו של רשב"ש — מעורר חשד על נאמנותו!
3. "חידוש" מפליא הוא מה שכותב "נווע" שלנו בשורה 82–84, אחרי בקורי בסביבות ארבל.

"ומשם הלכתי להר הכרמל ועתימי על ההר ונכנתתי בתוך מערה אחת, ולשם קבורת אם משה רבינו וצפורה אשת משה ואלייעור גרשם בניו".

(10) מכתב רשב"ש, הוצ' שולץ, ע' 8, משורה 19 ואילך.

(11) כן הגיה לנכון Schulcz בחלק הלועזי (הונגרי) של הדיסרטציה שלו (Budapest, 1929), ע' 37, הערכה 143. וכן שם גם איש-שלום, ע' 106 את המסתורה על קבר יהושע בן פרחיה לא בלבד עפ"י רשב"ש, אלא גם עפ"י יחות האבות (המעמר, ע' 221): חיטין, הוא כפר חיטיא, שם קבור יתרו חותן משה ע"ה וקרוב לו קבר יהושע בן פרחיה ע"ה; כמו כן יחות הצדיקים שם, ע' 228). שולץ גם העיר לנכון על הקשר שבין נתאי הארబאלי ויהושע בן פרחיה (עפ"י מס' אבות). גם הוא, גם איש-שלום תקנו לנכון את השם "צפניה" — ל"צפורה". — איש-שלום, ע' 63 מביא גם את דבריו ז' אלפרא: "ומשם הלכנו לעיר שועית על שם יתרו הקבור בה", ותקן נכoon "שועיב" (ע' ספר יוחסין החלם, ע' 228) שורה 5 מלמטה).

עפ"י שאר המקורות אפשר לקבוע בלי שם ספק, שיוכבד וצפורה נקברו בקרבת ארבעאל, וביתר דיוק בדרך בין טבריה לאربعאל. יש שמזכירים גם את מרים „קרוב לטבריה“, ויפה העיר איש-שלום, ע' 53; 68, שקביעת קבורה של יוכבד בסביבות טבריה „באה מתוך זה, שבטבריה ידעו על בארה של מרים, ורצו לקבוע במקום אחד את קברותיהם“.

ובזה אנו מוצאים גם את פתרון החידה בדבר הרכמל, אשר שם מצא „הנוסע“ שלנו את קברותיהם של יוכבד וצפורה, שהרי בתלמיד נאמר (שבת ל"ה, ע"א): א"ר חיה הרוצה לראות בארה של מרים, עללה לה רראש הכרמל ויצפה ויראה כעין קבורה ביום [של טבריא]^[12], וזה היא בארה של מרים. על הגירסאות המשובשות שבמאמר הזה כבר דברתי במקום אחר^[13]; פה יספיק לנו לקבוע, שכותב המכתב מצא במאמר זה את הסמכים הנוחוצים לו, ב כדי להעביר את הר הכרמל לקרבת טבריה, אף שידע הוא הטיב, שהר הכרמל האמתי נמצא בקרבת חיפה (שורה 104), אבל לשם החידוש חמפליא כדאי היה להזיכרו גם פה (כמו שהוא דומה בענין בית שאן). מכאן יש לראות, שלא צדק בנצבי (ע' 121), ש„כרמל“ אצל ר' מנחם שם כללוי הוא להר; גם בזה לא צדק בחשבו, שהוא מכנה את מדרונו של חרמון בשם „כרמל“, כי לפי האמת אין בין המאמר על קברי יוכבד וצפורה ובין הדברים שבאים אחורי כן („ויצאתי מן המערה וארד מן ההר, והלכתי בדן“) שם קשר, אלא דבר זה לחור וההוא לחוד.

4. מה שאומר המכתב שלנו בשורות 50—52:

„בכפר חנניה ראיתי מערה אחת ובה קבר ר' שמעון בן יוחאי ואשתו ובניהם, ובתווך העיר בהכ"ג שלו אשר בנה לו בחויו ושם מתפלין בני העיר עדיין“ —

עומד בנגד גמור לא בלבד למסורת הקברים של ימי הבינים, אלא גם לדברי התלמוד והמדרשים, המודיעים על קבר רשב"י במירון. אבל מhabנו נוטה כל כך ל„חידושים“, שמוcn הוא לבטל את כל שאר המקורות והמסורת, אם רק יש בידו אף דבר אחד קטן, שיוכל להוציאו ממנה מסקנה חדשה ומתחמיה.

(12) כן בכתב־יד מגכן, ע' דקדוקי סופרים לשבת, ע' 72, ואין שם ספק כי זה הנכון ושם „כרמל“ הוספה או תקון למקום שם אחר הוא. כפי שאפשר לראות מהמן המקומות המובאים אצל הורוביין, א"י ושכנותיה, ע' 105, הערתא, 2, היתה האמונה חזקה, שבארה של מרים נמצאת לא ביום הגדול, אלא ביום לנרטה = ים טבריא; ועכ"פ אף סתם ים" במאמר הנ"ל הוא ים טבריא, וגם יש ללימוד מדבריו, שגם אחרים מצאו בקרבת הים ההוא את הר הכרמל, עי"ש.

(13) הסocr א', ע' 131.

היכן מצא את המקור של הדבר הזה? — נדמה לי, שדברי הנושא ר' שמואל ב' ר' שמשון הם שוב המקור הכללי לדבריו אלה. רשב"ש מזכיר את כפר חנניה ומוסיף⁽¹⁴⁾:

"וטרם בואנו העיר מצאנו כבר חבקוק וכו'... וממצינו שם קבר ר' אלעוז בן יעקב. וטרם בואנו העיר מצאנו בשדה קבר ר' חלפטא וכו'. הוא מדבר אחר כך על צפת ועל כפר ברעם, ומוסיף:

"ובאנו לעיר וממצינו שם בית הכנסת מבתי כנסיות שעשה ר' שמעון בן יוחאי, שם כדי והוא נאה ונחמד, יש מהם נהרות ויש מהן קיימות".

ובכן מالיו, שהדברים האלה קשורים עם כפר ברעם, אבל ר' מנחם רצה להסביר אותם על כפר חנניה, מפני שלפני כן כתב רשב"ש פערמי, וטרם בואנו העיר": אם כן — כך הוא רצה למצוא את הקשר—הדברים "ובאנו לעיר" שנזכרו לפניו כן, על כפר חנניה הם מוסבים, ומכאן הוא מציין את אחד מבתי הכנסיות של רשב"י בכפר חנניה ולכאן הוא מעביר גם את קברו ואת קבר אשתו ובנוו, שגם אלה ידועים מקורות אחרים, אף שכרגיל מדברים רק על קבר בנו של יד קבשו הוא⁽¹⁵⁾, אבל למחברנו, השואף לחידושים, מספיק אף רמז קל, בכך לsegalo לו ובכך לקבעו אותו במכתבו.

5. נבוא כתע אל הנקודה הראשונה שעלה עמד מר בן-צבי (עי' 120), והיא הודעת ר' מנחם על ירושלים. הדברים שייעסיקו אותנו הם בעיקר (שורה 10)

א) "וחתפלתתי בתוך קהיל גדול וקדוש... והעמדתי ספר תורה על עמוד שיש במזבח".

על "מזבח" זה בונה מר בן-צבי את אחד מעמודיו התוחן שלו לשם הוכחת "Ownership of the Gemara" (עי' בסוף מאמריו) של הנושא: השם "מזבח" ביחס ליביכ"נ או לבימת (כн צ"ל) ביהיכ"נ ידוע לנו גם מגילת אחימעץ. ואין לחשוב שמיי זיין או פלאגיאטור מהמאה התשע עשרה יצאו, כי לפני זמנו של נזיבוייאר לא הייתה מגילת אחימעץ ידועה כלל — עכ"ד. יש להציגו, שמר בן-צבי לא חפש מעט בספרות, כי אז היה מוצא למשל ברשימותיו של ל. לעף: Gesammelte Schriften V, S. 25 סי' קמ"ז במליה המקבילה ל"עמו" (שם סי' ק"מ) באשכנזית: "האלטער", ככלומר

(14) עפי' החזאה היה (עי' הערא 11), ע' 9–10.

(15) באחד המקורות שאסף איש-שלום, ע' 129–130 מוצא אני במרון רשב"י עם

בניו..." ואצלם נקברו נשותיהם". כל שאר המקורות יודעים רק על רשב"י ובנו ר' אלעוז.

אלטאר = מזבח¹⁶). עד כמה הרעיון הזה, שהעמוד או הבימה (שנקראת גם "תיבה" בפי הפסקים) עומדים במקומ המזבח שגור אצלני, יש לראות למשל בדברי הטור, הלכות לולב, או"ח, סי' תר"ס:

"ונוהgin להקיף התיבה ... ומעלין ספר תורה על התיבה כشمיכיפין אותה... זכר למקדש דתנן בכל יום מקיפין המזבח פעם אחת וכו' (ווע' שם דברי היב"ח: ונראהה... שסוברים לתיבה זו, שהש"ץ יורד לפניה להתפלל שם תפלה צבור, שכן במקום קרבנות, היא מכפרה علينا דוגמת המזבח שמקריבין עליו קרבן וכו')".

עוד בתשובות החתום סופר לאו"ח, סי' כ"ח, שנכתבה בשנת תק"צ נאמר: "...כיוון שאנו מחזיקים הבימה שבאה קורין פ' הקרבנות כמו מזבח, שמנויין כן מסביבין הבימה בחג הסוכות, כמו שבבבו המזבח ויען הבימה שלנו עומדת בפנים כמזבח הפנימי, ע"כ ראוי להעמידה באמצעות בה"כ לדמותו לבמה"ק בכל האפשרי ואין לשנות במקדש מעט שלנו"¹⁷). הרי ברור, שלא היה נחוץ לקחת את השם "מזבח" דווקא מגלאת אחימעץ, מפני שהשם עצמו היה שגור בפי העם, או לפחות הרגלו לדמות את הבימה למזבח לא בלבד בימי הבנים, אלא עוד משך כמה דורות; וזכרני, שאף מפי עמי הארץ שבתפוצות שמעתי אומרים על הבימה "דער אלטאר". עד כמה בטוי זה נמצא אצל הספרדים, לא ידוע לי, וכదאי היה לברר את הדבר. ב) להלן כותב ר' מנחים (שוrah 15): "וعلיתי על הר הזיתים ושם ראייתי מזבח שעשה עוזרא ושמתי ידי עליו".

דבר זה מעולם לא שמענו לא מפי נוסעים ולא מפי סופרים, ובודאי כדי לבדוק, מהיכן לקחו הכותב. נדמה לי, שניי "מקורות" יש לדבריו. ראשונה: ספר עזרא ג. ב', שם נזכר "מזבח א' ישראל", אשר בנו העולים מבני הגולת; ושנית, שגם ר' בנימין מטויזלה משתמש במלה "זורה" בהודיעו על מקום התפילה לפני הכותל בעזרה¹⁸); וכבר העיר מר בן-צבי (ע' 120,

(16) ווע' במאמרו של דינובורג, ציון ג' (תרפ"ט), ע' 62 (שם הוא מדבר גם על מגלאת אחימעץ, גם על ר' מנחים), ובהערה 45 מזכיר את ש"ת מהרי' וויל וכותב "ואפשר שיש כאן השפעה שימוש הלשון ביחס לכנסיות הנוצרים" וכו'. להלן נראה, שאין הדבר כן, אלא לפניו מנהג יהודי מקורו.

(17) על תשובה זו נטעוריתי על ידי העORTHIO של אבי מורי ז"ל לאו"ח, הנמצאות בידי כתובים. מתוך העORTHIO היה אפשר לציין עוד על שוו"ת מן האחרונים, שגם כן משתמשים ברעיון זה.

(18) ע' מה שכתבתי ב"תולדות היישוב", ע' 94.

הערה 2) על ה „עורה“ שבחר הזיתים. למחברנו מספיק למצוא לו אף רמזים קלים, ב כדי לבנות עליהם את חידושיו, וכך בנה הוא לעצמו את המזבח שעשה עורה (=עורה).

6. רוצה אני בעת להעיר על קצת דברים, שנובע להם אמרתי, שהם כאילו „mobilia“ בתחום שאר העניינים, ב כדי לגלות את מקורותיו של ר' מנחם. אחרי דברו על כפר חנניה (עי' למטה מס' 4) כותב הוא (шורה 52):

„וקרוב לשם ראייתי קברו של אבא חזקה ואשתו ובנו.“

מי הוא זה אבא חזקה — אין איש יודע; אבל יפה העיר מ. איש-שלום, ע' 88 על „אגרת יהוס האבות“ (המעמר, ע' 221) ד"ה: כפר ננס שם קבור בן זומא ור' יהודה בן ברק ור' חזקה ז"ל. בהוצ' הוטינגר (הידלברג, 1659) נכתב שם המקום לא „גנס“ אלא „גנס“, והוא על כל פנים בגיל התחthon, שהרי הוא נזכר אחרי המקומות כבול, ערבה, עלבון (צ"ל עילבון), טריה, רומי (=רומה), צפורי, כפר מנדה. لكن נראה לי, שהכוונה לג'ולס הסמוכה לעכו, שעליה דברו כותב השורות האלה⁽¹⁹⁾ ובן-צבי⁽²⁰⁾ לפניו זמן לא רב; ואם כן יש לתყון באגרת הנ"ל „גנס“ ל„גלאס“. ר' מנחם שלנו לא ידע, כפי הנראה, היכן מוקמה של „גנס“ או „גנס“ זו, שכן השם את השם גוףיו וכותב רק באופן כללי „וקרוב לשם... כדרכו בדברים אלה, וכי שנראה מיד.“

בשורה 38 כותב הוא, שAKER יהונתן בן עוזיאל „אצל הירדן“. אבל כפי כל המסורת נמצא הוא בכפר עמידה (איש-שלום, ע' 110) ורך ב מגילת אביתר נאמר, שהוא בסביבות דלתון, אבל עכ"פ לא „אצל הירדן“. אבל המחבר הזה לא שם לב לא-דיאקים אלה. — בדומה זהה בשורות 40/39 בדבר קברו של ר' יוסי „דמוקידת“, שצ"ל דמן יקרת. וקברו של ר' נחמן חטופה ש„ראה“ אותם, לא צין היכן; וכן להלן, שהליך וראה קברו של ר' אלעזר בן עזריה, איינו אומר היכן ראה, אף שמדובר בדבר הזה היה ערך בשביב אלה שיקראו את דבריו. — בשורה 48 הוא מצין את קבר נחום איש גם זו „קרוב לכפר חנניה“. כוונתו בוודאי לכפר פרידא (כמו בשאר המסורות; איש-שלום, ע' 122). ובוודאי קבועה ה „מסורת“ כן, מפני שם המקומות „חנניה“ בקרבתו. — בשורה 81 כותב הוא אחרי דברו על קבר יהושע (עי' למטה, מס' 2) וקבר דינה:

„.... ומשם הלכתי ונכנסתי במערה אחרה ושם קבר שת בן אנוש.“

(19) ידיעות ג', ע' 66.

(20) שאר ישוב ח"ב, ע' 224 ואילך; וגם הוא מתყון באחת משויות המב"ט את השם

גוניס — גוליס, ואולי באמת בטאו גם גוליס, גם גוניס?

שאר המסורות מצינינות את המקום ביתר דיוק בארכאל, אלא שמחברנו "חידש" דבר, שבעוד שאר הנוסעים מדברים כנכוון על שת בן אדם, מצין הוא שת בן "אנוש", שהרי אנוש = אדם! — שורה 92: "שם (מדן) הלכתי למקומ אחד קרוב לגיל... וראיתי כבר של רב המונוא" וכו'.

אין ספק, שכונתו לדלתה, אלא הוא מעלים את העובדה הידועה מתוך שאר המקורות; וכך היא עשוה גם בדבר קבר אסתר המלכה (שורה 94), שמצוין אותו ב"ארץ הערב", והרי הוא כפי הודעת המסורות בכפר ברעם; וכן אינו מזכיר את מקומות קבריהם של ר' פנחס בן יאיר ושל עובדיה במקום ההוא; ולא את מקום חבקוק (שורה 98) ביקוק. — למן "החידוש" הוא מצין את קבר ר' יהודה בן אילעאי גם בטבריה (שורה 60) וגם ב"גליל התחתון" (שורה 100), וכונתו במקום זה לעין זיתים, אבל לא ב"גליל התחתון" היא אלא ב"גליל העליון" על יד צפת.

אי-דייניות נמצאת אצלו (שורה 66, בראש עמוד 40 בהמער):

"היא טבריא היא רקטה העיר חומת העיר מצד אחד ומצד אחר הר הכרמל". הדברים לקוחם מדברי הגمراא במגלה ה, ע"ב ו/ו, ע"א: א) רקט זו טבריא; ב) "אשר לו חומה" (ויקרא כ"ה ל)... פרט לטבריא שימת חומה; ג) אמר ר' יוחנן... חמת זו טבריא. הרי שא) מתנגדת לג), אבל הכותב קיבל את שתי הדעות גם יחד, כי בלי ספק כך יש לקרוא את דבריו: "היא טבריא היא רקטה היא [חמת], חומת העיר מצד אחד ומצד אחר הר הכרמל" (על הכרמל זהה דברנו לעיל, מס' 3).

בלשון "סגי נהור" אומר בן-צבי (ע' 121): "תמונה קצרה המבטאת על עמק יהושפט" (שורה 16): "...ומשם ירדתי ונכנסתי בעמק יהושפט מהלך ד' ימים" — ותרוץ אינו תרוץ. — בתיוים שונים ובلتמי מוצחים נמצאים אצלו: "קבורת רחל... קרוב לירושלים ב' פרסאות לזרחו שלנו" (שורה 9); "ויד אבשלום בתוך העמק מחוץ לשערי ירושלים לצפוני הקברים הללו" (שורה 18).

*

אין בדעתני להביע דעתה מסוימת על מחבר מכתב זה או המציגו לאוסף כתבי-היד שבאופספורד. דבר זה גם בלתי אפשרי בלי ידיעת כמה פרטיטים ובעיקר בלי בדיקת אותוocrן הערך השלם, אשר בסופו נמצא המכתב הזה. אבל עלי לומר דבר אחד: חשוב לנו מאי, מה שהעיר בן-צבי בפ' 122-123 בדבר המשכת היישוב היהודי בארץ ישראל. אבל הרי הוא עצמו אומר ומוכיחה, שאת העניין זהה אנו יודעים ממוקורות שונים. איש, כמו מחבר מכתבו של ר' מנחם, שידע לצרף כמה עניינים ממוקורות שונים —

וכפי שהוכחתי בדברי יכול היה לדעת את העניין הזה גם כן מאחד המקורות הים – „ולא מפיו אנו חיים“ ובדבריו לא נוכל להכיר מקור היסטורי מוסמך למצוות הדברים בארץ ישראל בתחילת המאה השלש-עשרה.

תו ס פ ת

בסוף העלה רמזתי על שינויים במצב היישובים היהודיים בחוף הים, צפונה מעכו, בתקופה העתיקה. מקור הידיעה הזאת נמצא בירושלמי דמאי פרק ב' (כ"ב, ע"ד שורה 8 ואילך) עפ"י כתב-יד רומי. שתצלומו היה מונח לפני עלי חביבתו של חבריו פרופ. י. נ. אפשטיין. והנה אלה הם הדברים:

אילו עיירות אסורות בתחום עכו^a: שצת (<ובצת>^b) רפיו מצובה וחנותה עלייתה וחנותה ארעיתה^c) ובית בריה וראש מיה ואמון ומוי. אמר רבבי אמר^d הדר דעת אמר בראשונה. אבל עכשו יש^e עיירות אחרות שהוחיקו בהם יש' שהם אסורות.

הנני רושם פה את השינויים מההוצאה הרגילה של הירושלמי ומעיר על דברים אחדים בקשר עם המקור הזה.

א) בהוצ': צור. ב) השם הזה נשמר בטעות המעתיק. ג) צ"ל ופי. ד) בהוצ': תחתיה והיא היא. ה) בהוצ': מנא. ו) מכאן ועד סוף המשפט חסר בהוצאות ומחילה רשיימה אחרת שאינה שייכת כלל להנה והיא רשיימת המקורות בתחום טוטיטה. בכ"י ר' הנ"ל נמצא גם במקום זהו: אילו עיירות אסורות בתחום וביסוסיתא, רק המלה האחרונה טעונה תיקון ויש לקרוא אותה: דברי סוטיתא.

רשיימה זו נמצאת גם בתוספתא שביעית ד' ט', הוצ' צ. 36 וכבר עמד

על השמות שבת Hildesheimer, *Beiträge zur Geographie Palästinas*, S. 34. מתוך כתב-יד של הירושלמי אנו לומדים, שבמהר הרביעית, שבח היו ר' אמר ור' מנגי, לא נכללו מנקומות אלו בתחום צור. אלא בתחום עכו, אם כן התקיימה או חלוקה אדמיניסטרטיבית חדשה. אבל עיקר חשיבות דברי התלמוד – עפ"י כתב-יד – בזוה, שהננו רואים, שלא דוקא המנקומות הנזכרים ברשימה היו העיירות היהודיות בתחום עכו, אלא „עיירות אחירות שהחזיקו בהם ישראל[ן]“ והן האסורות בשבעית. היישוב ההוא עסק כਮון בעבודת אדמה, ומכאן חשיבות קביעת יהסו בוגע למציאות השנה השבעית.

עוד נלמד מדברי התלמידו, שהרשימה העיקרית מראה על מצב הדברים "בראונה". — לאיזה זמן הם מתכוונים בזה? — אולי לא אטעה אם אומר, שהרשימה היא נערכה עוד ביום הבית, ביתר דיוק ביום יוחנן הירקנוס, כי כך אנו קוראים באחת מפקודות ג'וס יוליוس קיסר המובאה אצל יוסיפוס קדמ' י"ד, פרק י', ס"י ו' (VII): כל המקומות וכו', שהיו שייכים לפניהם למלכי סוריה ופונייה... שייכים על יסוד החלטת הסנאט לנשיא הירקנוס וליהודים; השוה עוד שם י"ב, ד'.

על כל פנים ברור, שהסבירות האלה, אשר בהן החילה בימינו אלה התיישבות יהודית חדשה, היו משך תקופה ארוכה: מסוף תקופת החשמונאים ועד סוף תקופת התלמיד לפחות, בידי קדמונינו, וההדרמה היה בידי יהודים נعبدת. הרי, שגם פה יש עניין החזרת שדות לבעליהם!

בעקבות היישוב היהודי המאוחר בכפר חוקוק-יקוק מאת י. בן-צבי

בסביבה רווית מטורת של יישוב יהודי, שנמשך עד תקופה מאוחרת בימי הביניים, נמצא הכפר העברי י'קוּק (יאقوק) הוא ח'קוּק העברי). כשבעה קילומטר צפונית מערבית לו שוכן כפר ענן או כפר חנניה, אשר ישבו העברי לא פסק ממנו עד סוף המאה הי'ז⁽¹⁾. הכפר יקוק מנה בסוף שנות השבעים עד 200 בתים מוסלמיים, אולם בשנת התרצ"ב לא נשארו אלא 28 בתים אבן שבhem גרו 153 תושבים, כלם מוסלמים.

אלט כותב: "ביקוק נודע לנו למחוגנו, כי תושבי הכפר אינם מכירים עוד את שמו של נבי חבקוק", מצפון לכפר, קרשות עדיין ממפה האנגלית. רק הגבעה אשר מצד זה ידועה בשם ג'בל חבקוק. שני הקברים אשר במדרכונו לעבר הכפר ידועים בשם של שיח' חسن ושיח' מחמד"⁽³⁾. באפן יותר מפורט מתאר לי את המקום יידי י. נחמני, אשר ברשותו נמצא הכפר, והוא בקר אותו פעמים רבות:

"קברו של חבקוק הנביה נמצא בערך 500 מטר צפונה לכפר, בין עצי

1) מייזלר, רשימת השמות הגיאוגרפיים, עמ' 84 ; Palestine I, p. 364.

2) עי' מאמרי "כפר חנניה", שאר ישוב א', ע' 195.

Alt, *Palästinajahrbuch* 1926, S. 52. (3)